

ARAŞTIRMA | RESEARCH

Üniversite Öğrencilerinin Kimyasal ve Davranışsal Bağımlılıklara İlişkin Bakış Açıları ve Bilgi Düzeyleri

Perspectives and Knowledge Levels of University Students on Chemical and Behavioral Addictions

Yasemin Sanal Özcan ¹, Nurcan Hamzaoglu ², Burcu Türk ³

1. Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Manisa, Türkiye

2. İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

3. Haliç Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, İstanbul Türkiye

ABSTRACT

Objective: The present study aims to measure the knowledge levels of university students about chemical and behavioral addictions.

Method: The sample of the study consists of 422 students. The students who participated in the descriptive study, answered a printed questionnaire consists of 4 part created by the researchers to evaluate their access to various substances, their beliefs about addiction treatments, their opinions about whether or not various substances are harmful to health, whether they are aware of the legal sanctions.

Results: Participants' access to various substances varies between 15-30%. The rate of students who know someone who uses addictive substance is between 10-30%. 14.2% of the participants think that there is no legal sanction/penalty for substance use. In the question on effectiveness of addiction treatment, it has been seen that the respondents answered "cannot be quitted even if medical treatment is taken" in the rates changing from 5.2-15.7%, while respondents that range between 12.1-38.7% answering "can not be quit without treatment".

Conclusion: There are wrong or inconsistent beliefs and knowledge among students about the negative consequences of addiction, legal sanctions on substance use, the efficacy of addiction treatments and the causes of different types of addictions.

Keywords: Substance addiction, behavioral addiction, knowledge, attitude

ÖZ

Amaç: Bu çalışmada üniversite öğrencilerinin kimyasal ve davranışsal bağımlılıklara ilişkin bilgi düzeylerini ölçülmesi hedeflenmiştir.

Yöntem: Araştırmanın örneklemini 422 üniversite öğrencisi oluşturmuştur. Betimleyici olan çalışmaya katılan öğrenciler, araştırmacılar tarafından oluşturulan ve 4 bölümden oluşan çeşitli maddeleri bilip bilmemeleri/bunlara erişimleri, bağımlılık tedavilerine ilişkin inançları, çeşitli maddelerin sağlığa zararlı olup olmadığına ilişkin görüşleri, madde kullanımının kanuni yaptırımlarından haberdar olup olmamalarını araştıran basılı anketleri yanıtlamışlardır.

Bulgular: Katılımcıların çeşitli maddelere erişim oranları %15-30 arasında değişmektedir. Bağımlılık yapan madde kullanan birisini tanıyanların oranı ise %10-30 arasındadır. Katılımcıların %14,2'si madde kullanımının kanuni herhangi bir yaptırımının/cezasının olmadığını düşünmektedir. Farklı maddeler açısından bağımlılık tedavilerinin etkinliğine ilişkin soruya katılımcılar %5,2-15,7 arasında değişen oranlarda 'tedavi alınsa dahi bırakılamaz' yanıtını verirken, %12,1-38,7 arasında değişen oranlarda ilgili maddelerin 'tedavi alınmadan da bırakılabilir' yanıtını verdikleri görülmüştür.

Sonuç: Üniversite öğrencileri ile yapılan bu çalışmada; bağımlılığın olumsuz sonuçları, madde kullanımına ilişkin hukuki yaptırımlar, bağımlılık tedavilerinin etkinlikleri ve farklı tip bağımlılıkların sebepleri gibi konulara ilişkin yanlış ya da öğrenciler arası tutarsız inanç ve bilgilere sahip olunduğu göze çarpmaktadır.

Anahtar kelimeler: Madde bağımlılığı, davranışsal bağımlılık, bilgi düzeyi, bakış açısı

Correspondence / Yazışma Adresi: Nurcan Hamzaoglu, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniv., Sağlık Bilimleri Enst., İstanbul, Türkiye

E-mail: nurcanhamzaoglu@gmail.com

Received /Gönderilme tarihi: 09.01.2020 Accepted /Kabul tarihi: 04.02.2020

GİRİŞ

Bağımlılık son yıllarda ülkemizde önde gelen problemlerden bir tanesi olarak kendini göstermektedir. Literatürde bağımlılık kavramı ilk ve öncelikli olarak madde bağımlılığını tanımlamak için kullanılmıştır. Amerikan Psikiyatri Birliği'nin Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal Sınıflandırmasına (DSM-5) göre madde ile ilişkili bozukluklar 10 ayrı madde kümesini kapsar ve beyin ödül yolunu doğrudan etkinleştirerek entoksikasyon, yoksunluk ve kullanıma bağlı çeşitli ruhsal bozukluklara yol açarlar (1). DSM-5'te ilk kez 'Maddeyle İlişkili Olmayan Bozukluklar' tanı grubu da tanımlanmıştır (2). Şu an için bu grupta davranışsal bağımlılıklardan yalnızca kumar oynama bozukluğu bulunmaktadır. Ancak güncel alanyazına bakıldığında, geçmişte özellikle eroin, kokain ya da esrar gibi çeşitli maddelere olan düşkünlük olarak kullanılan bağımlılık kavramının, günümüzde sosyal yaşantılardaki değişimlere de bağlı olarak kullanım çerçevesini genişletmiş ve kumarın yanı sıra internet (3), internette oyun oynama (4,5), alışveriş (6), telefon (7,8), egzersiz (9), yemek (10, 11) gibi farklı davranışsal aktiviteleri de içine almaya başladığı görülmektedir. Farklı bağımlılık tiplerine sahip olma ve bağımlılığa yol açan maddelerin kullanımı sadece bu durumu yaşayan bireyi değil aynı zamanda çevresindeki bireyleri ve içinde bulundukları toplumu da önemli oranda etkilemektedir. Bu doğrultuda bağımlılık; sosyal, biyolojik, ekonomik ve hukuki boyutları olan bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üniversite öğrencileri 18-25 yaş arasında yer almakta ve genç yaş grubunu temsil eden kesim olarak görülmektedir. Bu grup, içinde bulundukları yaş aralığı itibari ile riskli davranışların gözlemlendiği ve farklı maddeleri denemeye açık olan bir dönem içinde yer almaktadırlar. Ülkemizde üniversite öğrencileri arasında madde kullanım oranlarına bakan çalışmalar yoğun olarak gerçekleştirilmiş ve %1,6 ila %9,3 arasında değişkenlik gösteren oranlara ulaşılmıştır (12-15). Bunun yanı sıra ülkemizde üniversite öğrencilerinde deneme veya en az bir kez kullanım oranına bakan çalışmalar da gerçekleştirilmiş ve %6- %13,5 aralığında değişen oranlara ulaşılmıştır (12, 15-18). Bu oranlara ve yüksek risk durumuna karşın ilgili grup önleme programlarında daha nadir olarak kendisine yer bulan bir gruptur.

Üniversite öğrencilerinde yaş grubu, yaşam tarzındaki değişim, cinsiyet ve benzeri özelliklere bağlı olarak farklı davranışsal bağımlılıklar da görülmektedir. İlgili faktörler sadece davranışsal bağımlılıklar (8,19-22) açısından değil aynı zamanda çeşitli kimyasal maddelere bağımlılıklar (23-25) açısından da göz önünde bulundurulmuş ve üniversite öğrencileri evreninde birçok çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu faktörlere ek olarak Turhan, İnandı, Özer ve Akoğlu (2011)'nin çalışmasında madde kullanımı olan öğrencilerde yüksek sürekli kaygı ve düşük sosyal destek gibi özelliklerin etkilerine de ulaşılmıştır (15). Alanyazındaki bu ve benzeri çalışmalarda ilgili örneklem grubu için farklı maddelerin kullanım oranlarına, bağımlılık düzeylerine, karakteristiklerine ve risk faktörlerine bakılmış olunmasına karşın literatürde öğrencilerin bağımlılığa ilişkin bilgi düzeylerini ölçen çalışmaların sayısı yetersizdir.

Tutumlar, ilişkin oldukları tüm obje ve durumlara karşı bireylerin tepkilerini etkiler (26). Tutum oluşturma, tutum değiştirme, davranışlar ve durumlara verilen tepkiler göz önünde bulundurulduğunda bir konuya ilişkin sahip olunan bilgiler, olumlu/olumsuz duygular ve geçmiş deneyimler belirleyici olabilmektedir. Çalışmalar, madde ve alkol kullanımına ilişkin olumlu tutum ve beklentilere sahip olmanın, ergenlikte madde kullanımı veya kullanım

sorunları için yüksek risk oluşturduğunu bildirmektedir (27). Tekin (2019) çalışmasında kültürel etmenler, toplumsal tutumlar, akran davranışları, kanunlar, maliyet ve bulunabilirlik gibi faktörlerin alkol ve tütün dahil maddelerin ilk kullanımı etkilediğini belirtmektedir (28). Ancak, literatürde üniversite öğrencilerinin çeşitli maddeleri bilip bilmemeleri, bağımlılık yapıcı maddelerin tedavilerine ilişkin inançları, bu maddelerin sağlığa zararlı olup olmadığına ilişkin görüşleri, caydırıcılık açısından önem taşıması bakımından madde kullanımının kanuni yaptırımlarından haberdar olup olmamaları ve farklı bağımlılık tiplerinin ortaya çıkmasında etkili olan değişkenler üzerine görüşlerine dair veri yetersizdir. Üniversite öğrencilerinin bilgi düzeyinin yalnızca kimyasal bağımlılıklar değil, davranışsal aktivitelere ilişkin ortaya çıkan ve kimyasal bağımlılıklarla yoğun ortak noktalara sahip davranışsal bağımlılıklar açısından da değerlendirmesi gerektiği literatür taraması doğrultusunda gözlemlenmektedir.

Mevcut çalışmada, yukarıda aktarılan hususlar üzerinden şu sorulara yanıt aranmaktadır: Çalışmaya katılan üniversite öğrencilerinin (1) çeşitli uyuşturucu/uyancı maddeler ve kullanıcılar ile etkileşim/erişim düzeyleri nedir, (2) çeşitli uyuşturucu/uyancı maddelerin bağımlılıklarında tıbbi tedavi etkinliğine ilişkin bilgi düzeyleri nedir, (3) çeşitli uyuşturucu/uyancı maddelerin kullanılmasına ilişkin kanuni yaptırımlarına ilişkin bilgi düzeyleri nedir, (4) davranışsal ve kimyasal bağımlılıkların çıkış/oluşum sebeplerinin ne olduğunu düşünmektedirler, (5) bağımlılığa ve bağımlı bireye ilişkin tutumları nedir?. Bu sorulara yanıt aranırken elde edilen bulguların cinsiyet ya da yaşam alanlarına bağlı olarak farklılaşp farklılaşmadığı da incelenecektir.

Betimleyici bir anket çalışması olan bu araştırmada elde edilen bilgiler sayesinde üniversite öğrencilerinin konu hakkında eksiklerinin belirlenmesine bağlı, bilgilendirilme ya da önleme çalışmalarına yönelik ihtiyaçlarının saptanması hedeflenmektedir. Ayrıca elde edilen verilerin, ilgili çalışmalar kapsamında gerçekleştirilecek toplantılarda ağırlık verilmesi gereken başlıkların belirlenmesinde faydalı olması, mevcut çalışmanın temel amaçları arasında yer almaktadır.

YÖNTEM

Örneklem

18 yaş üstü, Türkiye’de herhangi bir üniversitede öğrenim gören bireyler çalışmaya dahil edilmişlerdir. Bu kriterler dışında kalanlar çalışmaya dahil edilmemiş olup, üniversite öğrencisi olma konusunda katılımcıların beyanı esas alınmıştır. Veriler araştırmacılar tarafından İstanbul ve Adana illerinde, dış ortamda yüz yüze görüşülerek uygulanan anketler ile toplanmıştır. Çalışmanın evrenini Yükseköğretim istatistiklerine göre 2017-2018 eğitim-öğretim yılında 7 milyon 198 bin 987 üniversite öğrencisi oluşturmaktadır (29). Evrenden basit tesadüfi örnekleme yöntemi ile örneklem belirlendiğinde % 95 güven aralığı, % 5 düzeyinde hata payıyla en az 385 katılımcının analiz yapmak için yeterli olacağı bulunmuştur.

Bu kapsamda çalışmaya Türkiye’deki çeşitli üniversitelerden toplam 426 öğrenci basılı anketleri doldurmak suretiyle katılmışlardır. Uygun doldurulmamış olması sebebi ile 4 anket elenmiş ve istatistiksel analiz 422 öğrenci anketi üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu öğrencilerin %62,1’i (n:262) kadın, %37,9’u (n:160) erkektir. Çalışmaya katılan öğrencilerin yaşları 18 ile 43 arasında değişmektedir ve yaş ortalamaları $21.8 \pm 2,4$ ’tür.

Çalışma için T.C. Haliç Üniversitesi Girişimsel Olmayan Klinik Araştırmalar Etik Kurulundan 26 Mart 2018 tarihinde Etik Kurul onayı alınmıştır. Uygulamalar kurul onayı sonrasında gerçekleştirilmiştir ve gönüllülük esasına dayandırılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Mevcut çalışma için kullanılan anket formu, araştırmacılar tarafından hazırlanan üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm katılımcıların demografik bilgilerine yönelik sorular içermektedir. Bu bölümde çalışmaya katılan öğrenciden kişisel bir bilgi istenmemekle birlikte yaşı ve cinsiyeti, hangi bölümde okuduğu, kimler ile birlikte yaşadığı gibi temel bilgilerin elde edilmesi amaçlanmıştır. Anketin ikinci bölümünde ise şırlıklı olarak çeşitli maddelere ilişkin soruların yer aldığı bu bölümde; katılımcıların ilgili maddeleri duyup duymadıklarına, ulaşp ulaşamayacaklarına, tedavi süreçlerine dair değerlendirmelerine ek olarak ilgili maddelerin kullanımlarının yol açtığı zararlara dair ve ilgili maddelerin kullanımının kanunda yer alan cezaları hakkında bilgi sahibi olup olmamalarına ilişkin verilerin elde edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu bölümde katılımcılara, farklı bağımlılık tiplerinin ortaya çıkmasında etkili olduğunu düşündükleri faktörleri işaretlemeleri istenen iki soru eklenmiştir. Bu bölümde yer alan ilgili ifadeler ve sorular yerli ve yabancı literatürdeki çalışmalar gözden geçirilerek mevcut çalışmanın amaçları doğrultusunda araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur. Son olarak ilgili formun üçüncü bölümünde, bağımlı kişilere ve bağımlılığa ilişkin çeşitli ifadelerin yer aldığı bir tutum tablosu oluşturulmuş ve katılımcıların 5'li Likert bazında yanıt vermeleri istenmiştir (1: Kesinlikle Katılıyorum, 2: Katılıyorum, 3: Kararsızım, 4: Katılmıyorum, 5: Kesinlikle Katılmıyorum).

Veri Analizi

Araştırma sonucunda elde edilen veriler IBM SPSS 24 programına aktararak istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışmada demografik değişkenlerin çözümlemesi için frekans analizi, madde kullanımına ilişkin değişkenlerin betimsel analizi için frekans analizi ve ki-kare testleri uygulanmıştır. Maddelerin bağımlılık yapma olasılığı ve zararlılıklarının cinsiyete göre karşılaştırılması için T-testi kullanılmıştır. Bunlara ek olarak maddelerin bırakılabilirliği ile kimyasal ve olgusal bağımlılıkların değerlendirmelerinin çözümlemesi için yine frekans analizi kullanılmıştır. Katılımcıların madde kullanımına yönelik değerlendirmelerinin cinsiyete göre karşılaştırılma t-testi ile analiz edilmiştir.

BULGULAR

Örneklemini oluşturan katılımcıların madde kullanımına yönelik değerlendirmeleri incelenerek tablolar şeklinde aşağıda düzenlenmiş ve açıklamaları yapılmıştır. Katılımcıların demografik özellikleri ile ilgili sorulara verdikleri yanıtlara yönelik frekans analizi sonuçları Tablo 1.'de yer almaktadır.

Katılımcıların sigara, alkol ve nargile kullanımına yönelik frekans analizi sonuçları incelendiğinde; katılımcıların %28,9'u (n=122) sigara kullandığını, %41,2'i (n=174) alkol kullandığını, %22,7'si (n=96) nargile kullandığını ifade etmiştir.

Katılımcıların çeşitli maddelere ulaşabilme ve kullanan birisini tanıma ile ilgili sorulara verdikleri yanıtlara yönelik frekans analizi sonuçları Tablo 2'de aktarılmıştır..

Tablo 1. Katılımcıların Farklı demografik özelliklere göre dağılımı

Demografik Özellik	Kategori	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	262	62.1
	Erkek	160	37.9
Yaşanılan yer	Ailem	233	55,2
	Yurt	83	19,7
	Arkadaşlarım ile aynı evi paylaşıyorum	53	12,6
	Akrabalarım ile aynı evi paylaşıyorum	12	2,8
	Yalnız	34	8,1
	Diğer	5	1,2

Tablo 2. Katılımcıların çeşitli maddelere erişim ve çeşitli maddeleri kullanan birisini tanımalarına yönelik frekans ve yüzde değerleri

n (%)	İstersem ulaşabilirim		Kullanan birisini tanıyorum	
	Evet	Hayır	Evet	Hayır
Esrar	113 (%29)	276 (%71)	131 (%33.1)	265 (%66.9)
Sentetik Kannabinoidler (Bonzai)	71 (%18.3)	318 (%81.7)	43 (%11)	348 (%89)
Eroin	59 (%15.2)	330 (%84.8)	43 (%11)	347 (%89)
Kokain	69 (%17.7)	320 (%82.3)	51 (%13.1)	338 (%86.9)
Amfetaminler (Örn: Ekstazi)	63 (%16.2)	325 (%83.8)	39 (%10)	350 (%90)
Halüsinojenler (Örn: mantar, LSD)	61 (%15.8)	326 (%84.2)	41 (%10.5)	348 (%89.5)

Katılımcıların çeşitli maddelere ulaşma ve madde kullanan birisini tanıyıp tanımadığına ilişkin yanıtlarına yönelik frekans analizi sonuçları incelendiğinde; esrara ulaşabilme ve esrar kullanan birisini tanıma yüzdelilerinin diğer maddelere göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Katılımcıların maddeye erişebilirlikleri cinsiyet açısından da Ki-Kare testi ile karşılaştırılmıştır. Elde edilen veriler kadın katılımcıların erkek katılımcılara oranla 'her madde için' erişimleri istatistiksel olarak anlamlı düzeyde daha düşük olarak karşımıza çıkmıştır. Detaylı veri analizi sonuçları ise sırasıyla esrar ($\chi^2 = 52.00$, $ss = 1$, $p < 0.01$), bali/tiner ($\chi^2 = 37.76$, $ss = 1$, $p < 0.01$), sentetik kannabinoid ($\chi^2 = 25.22$, $ss = 1$, $p < 0.01$), heroin ($\chi^2 = 15.18$, $ss = 1$, $p < 0.01$), kokain ($\chi^2 = 25.71$, $ss = 1$, $p < 0.01$), amfetamin ($\chi^2 = 19.56$, $ss = 1$, $p < 0.01$) ve halüsinojen ($\chi^2 = 22.41$, $ss = 1$, $p < 0.01$) şeklindedir.

Katılımcıların maddelerin bağımlılık yapma olasılığı ve ilgili maddelerin sağlığa zararlılık oranına ilişkin 5'li Likert üzerinden verdikleri yanıtların değerlendirme ortalamalarının cinsiyete göre farklılaşıp farklılaşmadığı bağımsız gruplar için t-testi ile incelenmiş ve analiz sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Katılımcıların maddelerin bağımlılık yapma olasılığına verdikleri tepkiler analiz edildiğinde kadın katılımcıların amfetaminler haricinde bütün uyuşturucu maddeleri, erkeklere göre anlamlı bir şekilde daha bağımlılık yapıcı olarak değerlendirdikleri görülmüştür. Benzer şekilde, katılımcıların maddelerin sağlığa ne kadar zararlı olduğuna yönelik verdikleri tepkiler değerlendirildiğinde kadın katılımcıların tüm uyuşturucu maddeleri erkeklere göre anlamlı bir şekilde daha zararlı olarak değerlendirmişlerdir.

Katılımcıların çalışmada bahsi geçen maddelerin bırakılıp bırakılmayacağına ve bırakma yöntemine ilişkin verdikleri yanıtlara yönelik frekans analizi sonuçları Tablo 4'te aktarılmıştır.

Tablo 3: Maddelerin bağımlılık yapma olasılığı ve zararlılığına ilişkin yanıtların cinsiyete göre karşılaştırılması

		Kadın (N = 262)		Erkek (N = 160)		
		Ortalama	SS	Ortalama	SS	t
Bağımlılık Yapma Olasılığı***	Esrar	1.48	.82	2.16	1.29	-5.90**
	Bali / Tiner	1.57	.81	1.87	1.10	-2.91**
	Sentetik Kannabinoidler (Bonzai)	1.28	.60	1.54	.88	-3.33*
	Eroin	1.20	.50	1.45	.92	-3.08**
	Kokain	1.25	.56	1.65	1.10	-4.17**
	Amfetaminler (Örn: Ekstazi)	1.50	.73	1.64	.97	-1.56
	Halüsinojenler (Örn: mantar, LSD)	1.62	.84	1.98	1.27	-3.18**
Sağlığa Zararlılığı****	Esrar	1.28	.71	2.10	1.35	7.08**
	Bali / Tiner	1.18	.49	1.33	.66	-2.37*
	Sentetik Kannabinoidler (Bonzai)	1.07	.26	1.17	.52	-2.37*
	Eroin	1.08	.31	1.26	.59	-3.47**
	Kokain	1.13	.39	1.39	.80	-3.85**
	Amfetaminler (Örn: Ekstazi)	1.16	.48	1.42	.78	-3.85**
	Halüsinojenler (Örn: mantar, LSD)	1.21	.55	1.47	.90	-3.26**

*p < .05, **p < .01; (1*** = kesinlikle bağımlılık yapıcı, 5 = kesinlikle bağımlılık yapıcı değil), (1**** = çok zararlı, 5 = hiç zararlı değil)

Tablo 4. Bağımlılık tedavilerinin etkinliği ile ilgili sorulara yönelik analiz sonuçları

n (%)	Evet Tedavi alınmadan bırakılabilir	Hayır Tedavi alınmadan bırakılamaz	Tedavi alınsa bile bırakılamaz
Esrar	163 (%38.7)	236 (%56.1)	22 (%5.2)
Bali / Tiner	133 (%31.5)	256 (%60.8)	32 (%7.6)
Sentetik Kannabinoidler (Bonzai)	62 (%14.8)	302 (%72.1)	55 (%13.1)
Eroin	51 (%12.1)	304 (%72.2)	66 (%15.7)
Kokain	66 (%15.7)	304 (%72.2)	51 (%12.1)
Amfetaminler (Örn: Ekstazi)	80 (%19.3)	288 (%69.4)	47 (%11.3)
Halüsinojenler (Örn: mantar, LSD)	95 (%22.9)	271 (%65.3)	46 (%11.8)

Tablo 5. Kimyasal ve olgusal bağımlılık üzerinde etkili olan faktörlerle ilgili sorulara yönelik analiz sonuçları

	Kıyasal Bağımlılık		Olgusal Bağımlılık	
	Etkisi var Frekans (Yüzde)	Etkisi Yok Frekans (Yüzde)	Etkisi Var Frekans (Yüzde)	Etkisi Yok Frekans (Yüzde)
Genetik	185 (%44.5)	231 (%55.5)	132 (%31.7)	284 (%68.3)
İrade gücü	399 (%95.2)	20 (%4.8)	403 (%94.3)	15 (%5.7)
Sosyal destek	402 (%95.9)	17 (%4.1)	388 (%92.8)	30 (%7.2)
Karakter	377 (%89.8)	43 (%10.2)	379 (%90.9)	38 (%9.1)
Stresli yaşam tarzı	397 (%94.7)	22 (%5.3)	372 (%89.2)	45 (%10.8)
Çocukluk döneminde travma(lar)	389 (%92.8)	30 (%7.2)	315 (%75.5)	102 (%24.5)
Arkadaş çevresi	414 (%98.6)	6 (%1.4)	406 (%97.4)	11 (%2.6)
Beyin kimyasında farklılık	256 (%61.1)	163 (%38.9)	93 (%52.8)	66 (%47.2)
Ekonomik durum	285 (%68)	134 (%32)	353 (%84.9)	63 (%15.1)
Eğitim düzeyi	302 (%72.1)	117 (%27.9)	307 (%73.8)	109 (%26.2)
Dini inançlar (güçlü ya da zayıf olması)	257 (%61.5)	161 (%38.5)	250 (%60)	167 (%40)
Psikolojik Rahatsızlıklar	402 (%95.7)	18 (%4.3)	354 (%85.3)	61 (%14.7)

Mevcut çalışmada, araştırmaya katılan üniversite öğrencilerine Türkiye'deki kanunlara göre madde kullanımının cezasının ne olduğuna ilişkin bir soru yöneltilmiştir. Öğrencilerin 109'u "cezaya ilişkin fikrim yok" seçeneğini; 60 öğrenci ise madde kullanımında "hiçbir ceza verilmez" seçeneğini işaretlemiştir. Geriye kalan 264 katılımcıya ceza içeriğine yönelik çoklu yanıt imkanı sunulmuştur. Çoklu yanıt imkanı sunulan katılımcılardan 172'si "Denetimli Serbestlik" seçeneğini; 134'ü "Hapis Cezası" seçeneğini ve 97 kişi ise "Para Cezası" seçeneğini işaretlemişlerdir.

Tablo 6: Bağımlı kişiye ve bağımlılığa ilişkin ifadelere katılım oranlarının cinsiyete göre karşılaştırılması

	Kadın	Erkek	Toplam
	Ortalama (SS)	Ortalama (SS)	Ortalama (SS)
Uyuşturucu /uyarıcı maddeler insanı sorunlarından uzaklaştırır**	4.10 (1.36)	3.70 (1.40)	3.95 (1.38)
Madde kullanıcısı insanlardan hoşlanmıyorum	2.14 (1.24)	2.56 (1.39)	2.30 (1.31)
Türkiye'de madde kullanımı bir sorun değildir*	4.40 (1.04)	4.16 (1.16)	4.31 (1.09)
Bir madde kullanıcısı ile arkadaş olabilirim**	3.62 (1.22)	2.98 (1.29)	3.38 (1.28)
Uyarıcı maddeler insanı ayık tutar**	4.15 (1.06)	3.73 (1.30)	3.99 (1.18)
Uyuşturucu / uyarıcı kullananlar toplumdan dışlanır	2.51 (1.07)	2.58 (1.25)	2.54 (1.14)
Madde kullanan kişiler kendilerini daha cesur hisseder**	2.94 (1.35)	2.53 (1.24)	2.78 (1.33)
Bir madde kullanıcısı ile konuşmaktan korkarım*	2.66 (1.19)	3.48 (1.19)	2.97 (1.25)
Bağımlılık yapan maddelerin etkilerini merak ediyorum	3.36 (1.49)	3.46 (1.42)	3.40 (1.46)
Ailemden birinin madde kullanıcısı olduğunun bilinmesinden utanç duyarım	2.74 (1.26)	2.51 (1.25)	2.65 (1.26)
Uyarıcı maddeler kişiyi daha dikkatli yapar*	4.08 (1.14)	3.74 (1.38)	3.95 (1.24)
Ben bağımlılık yapan bir madde kullansam da bağımlı olmam**	3.98 (1.19)	3.55 (1.29)	3.82 (1.25)
Arkadaşımdan birinin madde kullanıcısı olduğunun bilinmesinden utanç duyarım	3.00 (1.30)	3.21 (1.30)	3.08 (1.30)
Bir madde kullanıcısı ile aynı ortamda bulunmaktan rahatsız olurum	2.42 (1.16)	2.81 (1.30)	2.57 (1.23)
Bir madde kullanıcısı ile birlikte çalışmaktan rahatsız olurum**	2.26 (1.13)	2.63 (1.28)	2.40 (1.20)
Uyarıcı maddeler kişiyi daha uyanık yapar**	4.01 (1.18)	3.69 (1.27)	3.89 (1.22)
İnsanların madde bulmaları kolaydır	2.17 (.93)	2.13 (1.05)	2.15 (.98)
Eğer isteseydim madde elde etmek benim için kolay olurdu**	3.18 (1.32)	2.40 (1.21)	2.88 (1.33)
Bir arkadaşımın başka insanlar bilmediği-fark etmediği müddetçe madde kullanması beni rahatsız etmez**	4.00 (1.15)	3.50 (1.36)	3.81 (1.25)
Bir akrabamın başka insanlar bilmediği-fark etmediği müddetçe madde kullanması beni rahatsız etmez**	4.12 (1.11)	3.66 (1.34)	3.95 (1.22)

Not: 1 = Kesinlikle katılıyorum, 5 = Kesinlikle katılmıyorum; T-testi sonucu cinsiyet farkı bulunan maddeler * ile gösterilmiştir (p<.01 **, p<.05 *).

Kimyasal ve olgusal bağımlılıkların ortaya çıkmasında etkili olan faktörlerin neler olduğuna yönelik sorulara katılımcıların verdikleri yanıtlara ait frekans analizi sonuçları Tablo 5'da aktarılmıştır.

Katılımcıların madde kullanımına ilişkin değerlendirme ortalamalarının yaşadıkları alan açısından da karşılaştırması yapılmış ancak anlamlı farklılık bulunamamıştır. Aynı verinin cinsiyete göre farklılaşp farklılaşmadığı bağımsız gruplar için t-testi ile incelenmiş ve analiz sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Kadın ve erkek katılımcıların madde kullanımı ile ilgili maddelere yönelik değerlendirmeleri t-testi ile analiz edilmiştir. T- testi sonuçları erkek katılımcıların ['Uyuşturucu /uyancı maddeler insanı sorunlarından uzaklaştırır' ($t(419) = 2.86, p < 0.01$), 'Türkiye'de madde kullanımı bir sorun değildir' ($t(419) = 2.12, p < 0.05$), 'Bir madde kullanıcısı ile arkadaş olabilirim' ($t(418) = 5.06, p < 0.01$), 'Uyancı maddeler insanı ayık tutar' ($t(419) = 3.46, p < 0.01$), 'Madde kullanan kişiler kendilerini daha cesur hisseder' ($t(419) = 3.23, p < 0.01$), 'Uyancı maddeler kişiyi daha dikkatli yapar' ($t(419) = 2.57, p < 0.05$), 'Ben bağımlılık yapan bir madde kullansam da bağımlı olmam' ($t(419) = 3.43, p < 0.01$), 'Uyancı maddeler kişiyi daha uyanık yapar' ($t(419) = 2.62, p < 0.01$), 'Eğer isteseydim madde elde etmek benim için kolay olurdu' ($t(417) = 6.14, p < 0.01$), 'Bir arkadaşımın başka insanlar bilmediği-fark etmediği müddetçe madde kullanması beni rahatsız etmez' ($t(419) = 2.89, p < 0.01$), 'Bir akrabamın başka insanlar bilmediği-fark etmediği müddetçe madde kullanması beni rahatsız etmez' ($t(420) = 3.64, p < 0.01$)] ifadelerine daha düşük puan verdikleri, yani belirtilen ifadelerle daha yüksek oranda katıldıkları tespit edilmiştir.

TARTIŞMA

Tutum oluşturma temel öğelerinden bir tanesi konuya ilişkin bilgi sahibi olmaktır. Sahip olunan bilgiler tutumu oluşturmada, sahip olunan tutumlar ise davranışı ortaya koymada etkili olabilmektedir. Bağımlılığa ve bağımlı bireylere karşı tutumların da kişilerin davranışlarını etkileyebileceği düşünülmektedir. Basit bir örnek olarak: madde kullanan kişinin ya da yakınının, bağımlılık tedavisinin başarısız olacağı düşüncesine sahip olması, bağımlı bireyin tedaviye başvuru olasılığını düşürebileceği; ihtiyaç duyulan medikal ya da psikolojik desteğin alınmamasına neden olabileceği düşünülmektedir. Buna karşın madde kullanımına yönelik pozitif duygu ve tutumlar, kullanım risklerin artması anlamına da gelebilecektir. Bağımlılığa yol açan maddelerin zararlarından haberdar olmayan ya da sağlığa olumsuz etkisi olmayacağını düşünen bireyin, bağımlılık yapıcı maddeyi 'deneme' ve kontrolü dışında gelişen tolerans ile beraber kullanımı sürdürmesi ile ortaya çıkan bağımlılık ile karşılaşabileceği varsayılmaktadır. Birçok bağımlılık eğitimi ve farkındalık programında da belirtildiği gibi: hiçbir bağımlı bir maddeye bağımlı olmak için başlamaz. Madde kullanımına başlamak için tek bir standart sebep olmamakla birlikte yetersiz bilgi sahibi olma, olguya karşı olumlu tutumlar, olumsuz sonuçlardan habersiz olma gibi özellikler başlangıç aşamasında göze çarpan faktörler arasında yer almaktadır. Madde kullanımına ilişkin uygulanan kanuni yaptırımların bilinip bilinmemesi de caydırıcılık açısından önem taşıyabileceği düşünülen bir diğer unsurdur. Bu doğrultuda üniversite öğrencilerinin madde bağımlılığı ile ilgili sahip oldukları bilgilerin, madde ile ilişkili durumlarla karşılaştıkları takdirde verecekleri tepkiler konusunda belirleyici olabileceğini düşündürmektedir.

Öncelikli olarak mevcut araştırmada çeşitli faktörler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş ve çeşitli sorularda özellikle cinsiyet açısından anlamlı istatistiksel farklılıklar ile karşılaşılmıştır. Yaşam alanı ve diğer faktörlere ilişkin yapılan analizlerde anlamlı farklılıklara

ulaşılmamıştır. Bu doğrultuda genel yanıtlara ilişkin bilgilere ek olarak tartışma, elde edilen cinsiyet değişkeni üzerinden karşılaşılan anlamlı farklar gözetilerek gerçekleştirilmiştir.

Amaçlar doğrultusunda mevcut çalışmada üniversite eğitim süreci içinde yer alan öğrencilerin çeşitli bilgi ve eğilimleri ölçülmek istenmiştir. Mevcut çalışmada erkek katılımcıların bütün maddelere erişimlerinin istatistiksel olarak anlamlı bir düzeyde kadın katılımcılardan fazla olmasına ek, erkeklerde çeşitli maddelerin kullanıcısını tanıma oranlarının da kadınlara oranla yüksek olduğu bilgisi karşımıza çıkmaktadır. Bu durum erkek katılımcıların maddelerin sağlığa zararlılık oranları ve maddelerin bağımlılık yapma olasılıklarını değerlendirdikleri sorularda, esrar maddesinin diğer maddelere belirgin oranla daha az zararlı ve daha az bağımlılık yapıcı gördükleri bilgisi ile birlikte değerlendirildiğinde özellikle erkek üniversite öğrencilerinin ilgili maddenin kullanımına da daha ılımlı yaklaşabileceklerini düşündürmektedir. Literatürde de cinsiyet faktörünün deneme ve kullanım sorunları üzerinde etkisi olduğu görülmektedir. Ergenlik ve genç erişkinlik döneminde maddeyi deneme ve madde kullanım sorunlarının erkeklerde kızlara göre daha yoğun olarak görüldüğü belirtilmektedir (27). Erkeklerin aşinalığa bağlı olarak konuyu bir problem ya da sağlık sorunu olarak görmemekte ve normalleştirmekte oldukları düşünülmektedir. Bu doğrultuda, ilgili maddelerin yol açtığı olumsuz sonuçların bilinçlendirme çalışmalarında öncelikli değinilmesi gereken konulardan olduğu dikkate alınmalıdır. Diğer bir dikkat çekici veri esrar maddesine ek olarak, bütün kimyasal maddeler için de cinsiyet bazında yapılan karşılaştırmalarda erkek katılımcılar, kadın katılımcılara oranla, maddeleri daha az zararlı ve daha az bağımlılık yapıcı olarak tanımlama eğilimi göstermişlerdir. Bu veri ilgili bilinçlendirme çalışmalarının ivediliği açısından destek niteliğindedir.

Maddenin bırakılması ve tedavilere ilişkin soruya alınan yanıtlar göz önünde bulundurulduğunda katılımcıların %5 ila %15'lik bir kısmının maddelerin tıbbi tedavi alınsa dahi bırakamayacağını düşündüğü görülürken, %12 ve %39 arasında değişen oranlarda tıbbi tedaviye ihtiyaç duymadan maddelerin bırakılabileceğini belirten katılımcılarla da karşılaşmıştır. Öğrencilerin bir madde kullanmaları ya da bir madde kullanıcısı ile karşılaşmaları halinde bir kliniğe ya da uzmana başvurup vurmamalarının tıbbi tedaviye olan inanç ve bilgileri ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Verilen yanıtlar öğrencilerin bağımlılık tedavilerine ilişkin tutarsız bilgilere sahip olduğunu göstermiştir. Bu noktada durumun netleştirilmesinin, öğrencilerin gerektiği takdirde klinik müdahaleye yaklaşımlarını belirleyecek bir ihtiyaç olduğunu düşündürmektedir.

Araştırmaya katılan 422 öğrenciden 60'ı (%14.2) madde kullanımının kanuni herhangi bir yaptırımının/cezasının olmadığını düşünmektedir. Katılımcıların 109'unun (%25,8) konuya ilişkin bir fikri olmadığı görülmektedir. Cezalar ve cezaların bilinirliği sıklıkla suçların önlenmesi açısından öncelikli caydırıcılar olarak kabul edilmektedir. Apel (2012) çalışmasında insanların, cezaların olasılığını ve büyüklüğünü tahmin etmede oldukça zayıf bir iş yaptığını; ancak görece yaygın suçlar (örn. alkol kullanımı) söz konusu olduğunda daha başarılı tahminlerde bulunduklarını dile getirmiştir (30). Mevcut çalışmada görüldüğü üzere katılımcı öğrencilerin büyük bir kısmı yaygın karşılaşılan bir suç olmasına karşın madde kullanımının hukuki yaptırımına ilişkin bilgi sahibi değildir ya da yaptırımının olmadığını düşünmektedir. Bu durum deneme ve kullanım olasılığını arttırabilecek bir faktör olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

Katılımcılara çalışma kapsamında farklı bağımlılık tiplerinin ortaya çıkışında etkili olan faktörler de sorulmuştur. İlgili sorudan elde edilen bulgulara katılımcıların kimyasal bağımlılıkları, davranışsal bağımlılıklara oranla genetik, beyin kimyasında farklılıklar, psikolojik rahatsızlıklar ve travmalar gibi daha çok bedensel ve fizyolojik özelliklere atfetme yönünde bir eğilimi olduğu gözlenmektedir. Ekonomik durumu ise daha çok davranışsal bağımlılıklarla ilişkilendirme eğilimi göstermişlerdir. Arkadaş grubu, istismar/ihmal (travmalar), ruhsal hastalıklar, sosyoekonomik düzeyin de aralarında bulunduğu faktörler gençlerin madde kullanım riskini arttıran faktörler arasında listelenmektedir (31) ve bu faktörler mevcut çalışmada da öğrenciler tarafından bağımlılıklar ile ilişkilendirilen faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yanlış inançlar arasında kendine sıklıkla yer bulan 'irade gücü' mevcut çalışmada hem kimyasal hem davranışsal bağımlılıklar açısından %95 oranında etki ile bu çalışmada da karşımıza çıkmıştır. Üniversite öğrencileri bireyin iradesinin, o bireyin bağımlı olup olmayacağını etkilediğini belirtmişlerdir. Bunların yanı sıra katılımcılar mevcut çalışmada eğitim ve ekonomik düzeyi ve dini inançları %60 ila %72 oranlarında bağımlılığın ortaya çıkmasında etkili faktörler olarak belirtmişlerdir. Daha detaylı bir çalışma gerçekleştirilerek öğrencilerin bu faktörleri ne şekilde değerlendirdiklerini öğrenmek önem taşımaktadır. Mevcut hali ile elde edilen veri öğrencinin kendisini bağımlılıktan 'üniversiteli' (eğitilmiş), inançlı ya da zengin veya 'iradeli' bir birey olarak koruyabileceği yanılgısına götürebilme riskini taşımaktadır. Oysa bağımlılık her bireyin başına gelebilir.

Sonuç olarak sıklıkla bağımlılık ile ilgili bilgilendirmelerin ve önleme çalışmalarının hedef grubu olarak daha genç yaşlar ve bu yaş gruplarının aileleri öne çıkmaktadır. Ancak mevcut çalışmada da görüldüğü üzere, üniversite öğrencilerinin bağımlılık, bağımlılığın olumsuz sonuçları, cezalar, çeşitli maddelerin sağlığa etkileri ve farklı tip bağımlılıkların sebepleri gibi konulara ilişkin yanlış inanç ve bilgileri göze çarpmaktadır. Yanlış bilgi ve inançlara ek olarak üniversite öğrencilerinin yaşam tarzındaki değişim, cinsiyet ve benzeri özelliklerinde eklendiğinde bağımlılıklar açısından bu grup bağımlılık açısından daha riskli hale gelmektedir. Mevcut çalışmada elde edilen veriler, doğru bilgilendirme, yanlış inançların giderilmesi ve farkındalıklarının artırılması açısından üniversite öğrencilerine yönelik çalışmaların ivedilikle gerçekleştirilmesi gerekliliğini göstermiştir. Üniversite öğrencilerinin de önleme kapsamında gerçekleştirilen çalışmalarda göz ardı edilmemesi gerektiği açıkça görülmektedir. Mevcut çalışmada anketler dış ortamda ve katılımcıların öğrenci olma durumlarına dair bireysel beyanları esas alınarak uygulanmıştır. Bununla birlikte araştırma, kullanılan ölçüm aracının ölçtüğü nitelikler ve verilerin toplandığı tarihlerde çalışmaya dahil olan öğrencilerin beyanları ile sınırlıdır. İleride yapılacak araştırmalarda bu kısıtlılıklar göz önüne alınarak farklı örneklem grupları ile, üniversitelerde kesitsel bir çalışma gerçekleştirmek ve sınıf ortamında uygulama yapmak önerilir. Mevcut literatürde ilgili hedef kitlede kullanılabilecek, geçerlilik ve güvenilirliği yapılmış bir tutum envanteri bulunmadığından mevcut çalışmada araştırmacılar tarafından derlenmiş sorular çeşitli tutum ifadeleri kullanılmıştır. İlerleyen çalışmalarda bu detay göz önünde bulundurularak bir envanter geliştirilmesi önerilir. Daha önce belirtildiği üzere farklı bağımlılık tiplerine sahip olma ve bağımlılığa yol açan maddelerin kullanımı/davranışların gerçekleştirilmesi hem bu durumu yaşayan bireyi hem de çevresindeki bireyleri ve ayrıca içinde bulundukları toplumu önemli oranda etkilemektedir. Bu doğrultuda bağımlılığın sosyal, biyolojik, ekonomik ve hukuki boyutları olan bir mesele olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu noktada da alınacak

önlemlerin ve oluşturulacak olan politikaların çok boyutlu olması ve farklı kesimleri hedef alması önem taşımaktadır..

KAYNAKLAR

1. Amerikan Psikiyatri Birliği. Tanı Ölçütleri Başvuru Elkitabı. Koroğlu E (çeviren). 5. Baskı (DSM-5), Ankara: Hekimler Yayın Birliği, 2014:231.
2. Güleç G, Köşger F, Eşsizoglu A. DSM-5'te alkol ve madde kullanım bozuklukları. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar 2015; 7: 448-460.
3. Dinç M, Ögel K. İnternet Bağımlılığı ve Tedavisi. Bağımlılık Tanı, Tedavi, Önleme. 1.Baskı, İstanbul: Yeşilay Yayınları, 2019: 703 – 717.
4. Ayhan B, Köselören M. İnternet, online oyun ve bağımlılık. Online Journal of Addiction and Cyberbullying 2019; 6: 1-30.
5. Nazlıgöl M D, Baş S, Akyüz Z, et al. İnternette oyun oynama bozukluğu ve tedavi yaklaşımları: sistematik bir gözden geçirme. Addicta: The Turkish Journal on Addictions 2018; 5: 13-35.
6. Hartston H. The case for compulsive shopping as an addiction. J Psychoactive Drugs 2012; 44: 64-67.
7. Pearson C, Hussain Z. Smartphone addiction and associated psychological factors. Addicta: The Turkish Journal on Addictions 2016; 3: 193-207.
8. Sanal Y, Ozer, O. Smartphone addiction and the use of social media among university students. Mediterranean Journal of Humanities 2017; 7: 367-377.
9. Demir GT, Hazar Z, Cicioğlu Hİ. Egzersiz Bağımlılığı Ölçeği (EBÖ): geçerlilik ve güvenirlik çalışması. Kastamonu Educational Journal 2018; 26: 865-874.
10. Kafes AY, Ülker S, Hızlı Sayar G. Yeme bozukluğu. Current Addiction Research 2018; 2(2): 54-58.
11. Öyekçin D G, Deveci A. Yeme bağımlılığının etyolojisi. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar 2012; 4: 138-153.
12. Coşkun F, Özçarpıcı B, Özgür S. Gaziantep Üniversitesi Merkez Kampüsü'ndeki lisans öğrencilerinde alkol ve madde kullanma durumu. Ortadoğu Tıp Dergisi 2019; 11: 143-147.
13. Mayda AS, Gerçek ÇG, Gümüş G, et al. Düzce Üniversitesi Orman Fakültesi öğrencilerinde alkol ve madde kullanımı sıklığı ve kullanmaya başlama nedenleri. Düzce Tıp Dergisi 2010; 12(3): 7-14.
14. Süngü H. Üniversite öğrencilerinin zararlı madde kullanımına ilişkin tutumları. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2014; 11(26): 167 – 194
15. Turhan E, İnandı T, Özer C, ve ark. Üniversite öğrencilerinde madde kullanımı, şiddet ve bazı psikolojik özellikler. Türkiye Halk Sağlığı Dergisi 2011; 9: 33-44.
16. Atılam DH, Yüncü Z. Üniversite öğrencilerinde sigara, alkol ve madde kullanım bozukluğu ve ailesel madde kullanımı arasındaki ilişki. Klinik Psikiyatri Dergisi 2017; 20: 161-170.
17. Çamur D, Üner S, Çilingiroğlu N, et al. Bir Üniversitenin bazı fakülte ve yüksek okullarında okuyan gençlerde bazı risk alma davranışları. Toplum Hekimliği Bülteni 2007; 26(3): 32-38.
18. Yalçın M, Eşsizoglu A, Akkoç H, et al. Dicle Üniversitesi öğrencilerinde madde kullanımını belirleyen risk faktörleri. Klinik Psikiyatri Dergisi 2009; 12: 125-33.
19. Kim MO, Kim H, Kim K, ve ark. Smartphone addiction: (focused depression, aggression and impulsivity) among college students. Indian Journal of Science and Technology 2015; 8(25):1-6.
20. Petry NM, Gonzalez-Ibanez A. Internet gambling in problem gambling college students. J Gambl Stud 2015; 31: 397-408.
21. Yan W, Li Y, Sui N. The relationship between recent stressful life events, personality traits, perceived family functioning and internet addiction among college students. Stress Health 2014; 30: 3-11.
22. Yu Z, Tan M. Disordered eating behaviors and food addiction among nutrition major college students. Nutrients 2016; 8(11): 673.
23. Altındağ A, Yanık M, Yengil, E, et al. Şanlıurfa'da üniversite öğrencilerinde madde kullanımı. Bağımlılık Dergisi 2005; 6: 60-64.
24. Goodwin RD, Grinberg A, Shapiro J, et al. Hookah use among college students: prevalence, drug use, and mental health. Drug Alcohol Depend 2014; 141: 16-20.
25. So DW, Wong FY. Alcohol, drugs, and substance use among Asian-American college students. J Psychoactive Drugs 2006; 38: 35-42.
26. Bilgin N. Sosyal Psikoloji Sözlüğü: Kavramlar, Yaklaşımlar. 3.Baskı, İzmir: Bağlam Yayıncılık, 2003: 414.
27. Öztürk M, Dursun OB, Öğütlü H. Madde Bağımlılığı için Risk Faktörü Olarak Çocukluk Dönemi Ruh Sağlığı Bozuklukları. 1. Baskı, İstanbul: Yeşilay Yayınları, 2019: 119 – 131.
28. Tekin K. Bağımlılığa Etki Eden Sosyal Faktörler. 1. Baskı, İstanbul: Yeşilay Yayınları, 2019: 47-57.

29. Yüksek Öğretim Kurulu. 2016-2017 Öğretim Yılı Yükseköğretim İstatistikleri. <https://istatistik.yok.gov.tr/> (20 Mart 2018'de ulaşıldı).
30. Apel R. Sanctions, perceptions and crime: implications for criminal deterrence. *J Quant Criminol* 2013; 29: 67-101.
31. Albayrak S, Balcı S. Gençlerde madde bağımlılığının önlenmesi. *Koç Üniversitesi Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi (HEAD)* 2014; 11(2): 30-37..